

*Горохова І.В.
Національний педагогічний
університет ім. М.П.Драгоманова*

ПРОБЛЕМА МОВНОЇ СЕМАНТИКИ

Одним із можливих шляхів вивчення системних зв'язків лексичних одиниць є виділення семантичних полів та визначення їх смислової структури. Ідея дослідження лексики за семантичними (понятійними) полями пов'язується з іменем І. Тріра, хоча сам термін в лінгвістиці вперше вживається в роботі Г. Іжена. І. Трір пропонував розділяти поля на лексичні та понятійні. Під понятійними полями він розумів структуру певної понятійної сфери або кола понять. Такому понятійному полю відповідає в мові словесне (лексичне) поле, яке не існує ізольовано, самотійно, поза словниковим складом, а виділяється з нього, лише якщо воно співвідноситься з якимось понятійним полем. Представники лінгвістичного підходу (А. Йоллес, Г. Іжен, К. Дойлінг, А. Уфімцева, В. Кодухов) виділяли семантичні поля не на понятійній основі, а на мовній. У їх розумінні семантичне поле – це сукупність слів, що знаходяться у вільних зв'язках за їх лексичними значеннями в той чи інший історичний період часу. Такі слова пов'язані парадигматичними або синтагматичними відношеннями.

Вивчення будь-якого семантичного поля складається з двох частин: виділення поля та аналіз поля.

До критеріїв виділення поля можна віднести:

- структурний (П. Соболева, Г. Арутюнов, В. Гусаковський, Ж. Дюбуа);
- психо-фізіологічний (О. Виноградова, А. Лурія, Н. Ейлер) – наявність семантичної спільності слів – стимулу та його асоціатів;
- статистичний (А. Шайкевич) – на основі вивчення статистичних кореляцій слів можна робити висновки про їх семантичні зв'язки;
- психолінгвістичний (Ш. Балі) – основою виділення поля є констатація існування у свідомості носіїв мови асоціативних зв'язків між словами, що виявляються експериментальним шляхом;
- семантико-логічний (В. Кодухов, А. Уфімцева, Н. Мініна) – в основі виділення поля лежить принцип ідентифікації, його суть полягає у пошуку слова – ідентифікатора, що повинне виражати поняття, ідею в найбільш загальній, абстрактній та нейтральній формі.

У тридцять років були висунуті різноманітні теорії мовного “поля”, метою яких було визначення природи тієї “системності”, яка існує в лексиці. Найбільш відома теорія поля І. Тріра, що була сприйнята досить критично.

У своїй теорії “поняттєвого поля” та “словесного поля” І. Трір спирався на погляди В. Гумбольдта, який бачив у мові не тільки відображення “національного духу” народу, але й ту силу, яка формує його “світогляд”. На думку І. Тріра, кожна мова по-своєму членує світ, і ми уявляємо собі світ таким, яким дає його нам мова.

І. Трір виходить з “поняттєвих полів”, відповідних певній сфері мисленнєвих категорій-понять. На кожне “поняттєве поле” ніби накладаються слова, які членують його без залишку. Ці слова й утворюють окреме “словесне поле”. При членуванні “поняттєвого поля” словами не залишається порожнин, але слова не перехрещуються одне з одним, – вони накладаються на “поняттєве поле”, цілком заповнюючи його. Кожне слово самотійно нічого не означає, воно набуває змісту тільки як частина відповідного поля. Історичний розвиток значень слів полягає, за І. Тріром, у новому членуванні того ж незмінно окресленого поля, у перерозподілі в ньому слів.

Праці І. Тріра викликали серйозну критику. Багато дослідників відзначали ідеалістичний характер теорії І. Тріра, її апіорність, невиправдану прямолінійність у встановленні співвідношень між словами та поняттями, суб'єктивізм, нерозрізнення у ряді випадків діахронічних та синхронічних зв'язків слова. Ось як, наприклад, оцінює цю теорію А. А. Уфімцева: "І. Трір навмисне виключив із наукового аналізу за методикою "поля" основні семасіологічні поняття й категорії, як-то: слово як самостійну та основну одиницю мови, лексичне значення слова, змістову структуру слів, що виявляється у характері їх полісемії та омонімії, у своєрідності внутрішньослівних смислових зв'язків, основні визначальні типи семантичних та лексико-граматичних зв'язків слів, що становлять специфіку смислової структури мови в цілому. Таким чином, перша в історії семасіологічна спроба системного вивчення лексики, визначення характеру смислової структури мови звелась до повного їх заперечення" [16].

Заслугою І. Тріра, як правило, вважають те, що він розчленував поняття "лексичного" та "поняттєвого" поля та запровадив у лінгвістичний ужиток ці терміни. Сам же І. Трір, відповідаючи критикам його концепції, неодноразово підкреслював, що його підхід був продиктований не загальнофілософськими або загальнолінгвістичними, а суто практичними міркуваннями. Його, перш за все, цікавило, що варто брати за основу при вичленуванні певної сукупності слів зі спільного лексикону. Таким критерієм, на його думку, може служити наявність спільних значень у певній групі слів. Однак, оскільки з іншими значеннями ці слова входять і в інші групи, більш надійним йому видавалось застосування "загального поняття" або "загадкового поняттєвого абсолюта", що мали розмежувати сукупності лексем. Різнобій у термінах для позначення лексичних угруповань у його працях, за словами самого І. Тріра, пояснюється тим, що він довго не міг знайти належної назви, поки не натрапив у Г. Іпсена на термін "семантичне поле", який, на його думку, відображав ідею спільності семантичної ознаки у групі лексем. Однак, цей термін завжди, як і тепер, за словами І. Тріра, був метафорою, але такою метафорою, за якою стоїть певний емпіричний матеріал та певний спосіб його аналізу. При цьому І. Трір вважає, що цей термін у подібному значенні може використовуватися в інших науках, якщо для них характерний такий самий підхід до матеріалу.

Теорію семантичного поля І. Тріра прийняв і розвинув Л. Вейсгербер, один із представників сучасного неогумбольдтіанства. На його думку, мова є тим "проміжним світом", який стоїть між дійсністю та нашою свідомістю. Картина зовнішнього світу створюється мовою, тому людям, які говорять різними мовами, вона уявляється по-різному. Власне значення кожного слова, за Л. Вейсгербером, визначається місцем цього слова в лексико-семантичному полі, що являє собою сектор мовного "проміжного світу". Мовні поля не складаються з окремих семантично самостійних слів, а, навпаки, визначають значення самих окремих слів як членів певної єдності. Л. Вейсгербер розрізняє "одношарові" та "багатошарові" поля; ця відмінність зумовлена тим, що формування поля може визначатися як однією, так і декількома точками зору, коли поле членується за основними ознаками.

Як і І. Трір, Л. Вейсгербер виходить не зі значень самих слів, а з понять, яким відповідають ті або інші слова. Неоднозначністю, односторонністю розуміння зв'язку мови з дійсністю, так само, як і нехтуванням багатьох власне мовних моментів, пояснюється слабкість та неповнота названої концепції.

Незабаром після опублікування робіт І. Тріра виникли й інші теорії поля, які не мали з його теорією майже нічого спільного (крім спільного для них прагнення розкрити системні відношення у семантиці, аналізувати значення одних слів у зв'язку зі значеннями

інших). Більшість лінгвістів прагне знайти власне мовну (а не поняттєву, як у І. Тріра) основу для виділення та розмежування лексико-семантичних груп.

Так, Г. Іпсен, відхиляючи схеми І. Тріра як такі, що не спираються на зв'язки, які існують у самій мові, висуває формальну морфологічну ознаку. Він вважає, що одну семантичну групу утворюють тільки ті споріднені за змістом слова, які однаково оформлені, тобто саме внаслідок смислової близькості отримали й однаково морфологічне оформлення.

Таким чином, поняття “поля” використовується у семасіологічній літературі для позначення зовсім різних явищ. І. Трір та Л. Вейсгербер виходять не з мовного матеріалу, а з абстрактного членування мови на поняттєві сфери, на які накладається вся лексика. При цьому суперечним у багатьох випадках виявляється саме співвідношення між твердженнями про роль мови у формуванні наших уявлень про реальну дійсність та визнання існування незалежних від конкретної лексики поняттєвих сфер, які тільки “заповнюються” певними словами. Г. Іпсен, А. Йоллес, В. Порціг та інші дослідники, навпаки, будують поняття “поля” на власне мовних зв'язках, хоч і висувають на перший план різні критерії його виділення.

На власне мовних зв'язках, що існують між словами, наголошував швейцарський лінгвіст Ш. Баллі. Учений розцінював ці зв'язки як асоціативні, говорячи про об'єднання окремих слів в “асоціативні поля”.

Зауважимо, що системність мови, згідно з поглядами Ш. Баллі, взагалі виявляється у формі визначених стійких асоціацій. На його думку, мовна система, постає перед нами у вигляді широкої мережі постійних асоціацій, схожих між собою у всіх мовних суб'єктів, асоціацій, які поширюються на усі частини мови, у тому числі й на лексику.

Вивчення взаємовідношень, які існують між значеннями слів, здійснювалося, таким чином, у різних напрямках. Виявлені типи таких взаємовідношень багато у чому не рівноцінні та навіть не зіставні одне з одним. Поняття “семантичної системи”, “семантичних груп слів”, “семантичних полів” та ін. не набули не тільки однозначного, але й скільки-небудь близького тлумачення, хоч присвячені цим питанням дослідження й відкрили багато нового та пізнавального у семантичних взаємовідношеннях та розвитку значення (змісту) слова.

На різний ступінь абстрагованості у встановленні семантичної структури слова вказував Д. М. Шмельов: “Велика кількість змістових та асоціативних зв'язків між словами, що наближаються одне до одного в умовах реального мовного спілкування на основі різноманітних ознак, висуває завдання послідовного аналізу цих зв'язків, їх розмежування та виділення тих із них, які підлягають семантичному дослідженню” [17].

Цікавими за своїм спрямуванням виявляються дослідження семантичних полів, здійснені Ю. Д. Апресяном. Прагнучи знайти об'єктивні критерії для виділення семантичних полів, учений виходить із дистрибуції слів у певних значеннях. Під дистрибуцією у цьому випадку розуміють структурну модель уживаних у певному значенні слів та формулу сполучуваності слова у цьому значенні. Результати дослідження показують, що структурні моделі та формули сполучуваності “мають певні типові значення”, тобто дають змогу виробити об'єктивне членування лексики мови на певні семантичні однорідні групи (семантичні поля).

Отже, на думку одних авторів, *семантичне поле* – це явище екстралінгвальне (психологічне або логічне), що знаходить відображення в мові. Інші дослідники вважають його явищем мови і спираються у вичленуванні семантичного поля на лінгвістичні дані.

Варто зауважити, що “всі дослідження, безперечно, доводять наявність в уяві мовця семантичних (підприємств) полів, тобто групи слів, що позначають предмети, тематично

пов'язані між собою, чи явищ, які перебувають в одній галузі логічного поняття” [11]. Слід наголосити також, що всі праці цього напрямку стосуються об'єкта дослідження: на підставі синтагматичних зв'язків слова визначаються його парадигматичні властивості.

Отже, *семантичне поле* – це складна функціональна системно-структурна одиниця лексично-семантичного рівня. Елементами семантичного поля є слова, що в плані змісту мають свою особливу семантичну структуру, а в плані вираження виявляються лексемами з характерною сполучуваністю. Відношення між елементами семантичного поля зумовлені його відмінностями як окремого цілого. Лексичні значення слів становлять основу відношень у семантичному полі. Взаємозв'язки між елементами семантичного поля виявляються як відношення ідентичності (тотожності) та диференційності (розрізнення або протиставлення). Ці відношення між лексичними значеннями слів здійснюються за допомогою найменших і неподільних (елементарних) лексичних значень (семантичних диференційних ознак або сем). Саме тому останні є основними поняттями в аналізі елементів і одиниць лексично-семантичного рівня. Як відомо, відношення між словами виявляються також за допомогою граматичних значень і категорій. Проте ці відношення переростають межі окремих семантичних полів і є характерними для зв'язків між словами в поєднаннях семантичних полів (іменникових, прикметникових, дієслівних та інших).

Лексико-семантична система мови становить значну кількість елементів і різних функціональних одиниць та поєднань. Необмежена кількість у мові і семантичних полів. Системно-структурні семантичні відношення між елементами семантичних полів передаються за допомогою невизначеної кількості диференційних ознак.

Не можна ототожнювати семантичні поля з тематичними лексичними групами. Тематична група входить до певного семантичного об'єднання слів (семантичного поля) як частина його структури. Тематична лексична група свідчить про обсяг і особливості певного кола реалій або понять, тобто вона безпосередньо пов'язана з позамовною дійсністю.

Семантичне поле слова – це важлива і актуальна для дослідників проблема, що має теоретичне й практичне значення для вивчення лексико-семантичної структури слова.

Загальновизнаною є системна організація мовного матеріалу. Новим вимогам відповідності моделі реально існуючим у мові зв'язкам відповідає теорія поля. Слід пам'ятати, що вона не претендує на абсолютно адекватне відображення всіх відношень мовних одиниць і є лише моделлю живої мови. Однак, за свідченням багатьох психо- і нейропсихолінгвістів, вона більшою мірою є відображенням мережі нервових зв'язків у мозку людини. Принципи побудови впорядкованих множин, що називаються полями, пропонуються різні: з урахуванням словотвірних і асоціативних зв'язків, виходячи із спільних семантичних ознак або із спільних семантичних і синтаксичних функцій. Семантичні дослідження, здійснені за останні десятиріччя, багато в чому поглибили уявлення про польову структуру і про поле як таке.

Використана література:

1. Апресян Ю.Д. Избранные труды. – Т. 1: Лексическая семантика. – М.: Школа “Языки русской культуры”, 1995. – 472 с.
2. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. – М.: Наука, 1974. – 368 с.
3. Апресян Ю.Д. Толкование лексических значений как проблема теоретической семантики // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. – 1969. – Т. 28. – № 1. – С. 11-23.
4. Арутюнова Н.Д. Речевой акт // ЛЭС. – М., 1990. – С. 410-415.
5. Арутюнова Н.Д. В целом о целом. Время и пространство в концептуализации действительности // Логический Анализ языка. Семантика начала и конца. Под ред. Н. Д. Арутюновой. – М.: Индрик, 2002. – С. 3-18.

6. Балли Ш. Французская стилистика. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1991. – 394 с.
7. Васильев Л.М. Современная лингвистическая семантика. – М.: Высшая школа, 1990. – 176 с.
8. Васильев Л.М. Теория семантических полей // Вопросы языкознания. – 1971. – № 5. – С. 105-113.
9. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова // Вопросы языкознания. – 1953. – № 5. – С. 3-29.
10. Колшанский Г.В. Семантика слова в логическом плане // Язык и мышление. – М., 1967. – С. 131-135.
11. Кравченко Е.Л. К понятию “семантическое поле” и методам его изучения. Научные доклады высшей школы // Филологические науки. – 1973. – № 2. – С. 99-103.
12. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. – М.: Прогресс, 1978. – 543 с.
13. Толстой Н.И. Некоторые проблемы сравнительной славянской семасиологии // Славянское языкознание. – М., 1968. – С. 363.
14. Толстой Н.И. Теория семантического поля // Вопросы языкознания. – 1974. – № 6. – С. 45-57.
15. Уфимцева А.А. К вопросу о лексико-семантической системе языка // ВЯ. – 1962. – № 4. – С. 21-28.
16. Уфимцева А.А. Слово в лексико-семантической системе языка. – М.: Наука, 1968. – 226 с.
17. Шмелев Д.Н. Очерки по семасиологии русского языка. – М., 1964. – С. 43.
18. Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики. – М.: Наука, 1973. – 230 с.
19. Шайкевич А.Я. Введение в лингвистику. – М.: Изд-во Рос. открытого ун-та, 1995. – 304 с.

*Гунченко Ю.В.
Полтавський університет
споживчої кооперації України*

ПРОДУКТИВНІ СЛОВОТВОРЧІ МОДЕЛІ У СУЧАСНІЙ АНГЛІЙСЬКІЙ ЕКОНОМІЧНІЙ ЛЕКСИЦІ

Дослідження словотворчих моделей є надзвичайно важливим для вивчення сучасного словотвору. Як відмічав А. І. Смирницький: “вивчення сучасного словотвору – це вивчення сучасних словотворчих моделей з урахуванням їхньої продуктивності в даний час” [6, 65]. Питанням словотворчого моделювання та продуктивності словотворчих моделей приділяли велику увагу М. Д. Степанова, О. С. Кубрякова, О. С. Ахманова, О. Д. Мешков, В. К. Зернова, Л. Ф. Омельченко та ін.

Метою даного дослідження є вивчення найбільш продуктивних словотворчих моделей (СМ) для творення складних термінів-іменників у сучасній англійській економічній лексиці. В основу даного дослідження покладено положення М. Д. Степанової про словотворчий аналіз (СА), словотворче моделювання та запропонована нею класифікація словотворчих моделей [7].

Під СА розуміють бінарне членування похідних основ слів на максимальні словотворчі компоненти (СК). Щодо словотворчого моделювання, то, за М. Д. Степановою, воно являє собою “особливу частину в методиці дослідження лексики..., що одночасно враховує як структуру і семантику окремих лексичних одиниць – членів системи, так і систему організації лексики в цілому” [7, 147]. Ключове поняття моделювання лексики – СМ, яка визначається як “стабільна структура, що має узагальнене лексико-категоріальне значення і здатна наповнюватися різноманітним лексичним матеріалом” [7, 149]. Тобто словотворча модель – це той зразок, за яким конструюються похідні та твірні основи (ТО), і в той же час зразок, за яким вони вже сконструйовані [7, 161].

У дослідженні словотворчого моделювання основ сучасних англійських термінів-іменників ми спираємося на основні СМ, виділені М. Д. Степановою на матеріалі німецької лексики. Оскільки ми досліджуємо структуру складних іменників, то, за класифікацією М. Д. Степанової, розглядаємо моделі M10 (L2=L1+L1) та M11(L2=L1+L1+L1) [7, 114-115].

Сучасна англійська економічна лексика характеризується схильністю до творення